

PERUGIA ETRUSK MƏTNİNİN OXUNMASI TƏCRÜBƏSİ

Ç.M.QARAŞARLI
Bakı Dövlət Universiteti

Xırda etrusk mətnlərini bilinçvaların köməyi ilə və yaxud kombinator üsul vasitəsilə təxmini surətdə mənalandırmaya nail olmuş etruskoloqlar iri mətnlərin məzmununu təyin edə bilməmişlər. Məsələn üçün, Perugia şəhəri ərazisində daş sütun üzərində yazılmış mətnin konkret olaraq nədən bəhs etməsi mübahisəli olaraq qalır.

Əksər etruskoloqların fikrincə, bu yazıda iki ailə arasında torpaq icarəsi ilə bağlı müqavilənin şərtlərindən danışılır. Lakin etruskoloq Z.Mayaninin haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, mətn mərhumlara xatirəsinin yad edilməsinə həsr olunmuşdur, çünki burada mənası dilçilərə məlum olan **thaura** («məzar») və **thunxul** («ibadətqah», «dəfn evi») sözlərinin işlənməsi bunu deməyə əsas verir (10, s. 191).

Başqırd tədqiqatçısı F.Latıpov mətndəki **knl** sözünü səslənişcə **kanal** ilə eyniləşdirir, bu səbəbdən burada suvarma sistemindən, su kanalından danışıldığını güman edir.

Mətnin təhlili göstərir ki, **knl** ləksemi «kanal» deyil, «dinclik», «rahatlıq» (qədim bulqar **kanıl** «rahatlıq») mənasındadır və burada xatirələri yad edilən mərhumlara «əbədi rahatlıq» arzulanır ki, bu da mərhumlara əlaqədar bütün dillərdə rastlanan bir ifadədir.

Mətnin araşdırılması bir neçə yerdə rast gəlinən **azukyeneski** ifadəsinin türk dillərindəki **azuk** («qida», «yemək»), **yene** («və») və **iski/içki** sözlərindən ibarət olub, «ziyafət» anlamında işləndiyini və mətnin həmin hissəsinin əhsan mərasiminə həsr olunduğunu göstərir. Mətnin aparıcı leksikonunun türk mənşəli olduğu və məzmunca ibadətə, ayrı-ayrı dini ayinlərin icrası ilə bağlılığı şəffaf surətdə üzə çıxır. Bunu göstərən dil faktlarından biri qədim german dillərində rast gəlinən, lakin mənşəyi məlum olmayan **spel** sözüdür. **Spel** qədim ingilis dilində «rəvayət», «heqayət» mənasında işlənmişdir. Aydın olur ki, etrusk mətnindəki ibadətə bağlı bu dini termin müqəddəs şəxslərin ruhunu yad etmək üçün onların həyatından bəhs edən rəvayəti bildirir və həmin rəvayətlərin kollektiv şəkildə dinlənməsi etrusklara dini ayinlərinin tərkib hissəsi olmuşdur. Bunu mətnin müxtəlif hissələrində **spel** ismini izləyən **eštak** («eşitmək») və **uta** (türk. **öte** «ödəmək», «yerinə yetirmək») və başqa sözlər də sübut edir.

Mətnin 28-32-ci sətirlərində **spel** ayini ilə yanaşı, həmin ayinin icra olunduğu yeri bildirən **spelane** («spel dinlənen yer») isminin yerlik hal forması (**špelanethi** < **špelane-thi** «spel söylənən yerdə»), həmin ayinin keçirilməsini bildirən **fulumxva** («olan», «olacaq», türk. **bolmaq**)

felinin feli sifət forması) da diqqəti cəlb edir: **şpelanethi fulumxva spelthi eştak** «şpel söylənən yerdə şpeli dinləyəκ/eşidək».

fulumxva feli sifətinin əsasını təşkil edən **ful** feli türk dillərindəki **bol** («olmaq») felindən məlum **f-b** səs əvəzlənməsi ilə fərqlənir (**flerth-belirt**). Sözün tərkibindəki **-um** elementinin mənşəyi aydın olmasa da, **-xva** sonluğu qədim türk dilində feli sifətin gələcək zaman formasını bildirmiş **-ğay, -qəy, -kay, -kəy** şəkilçiləri ilə (8, s.190) müqayisə edilə bilər: **fulumxva** «olası», «olacaq».

Bu zaman **şpelanethi fulumxva şpelri eştak** «şpel söylənən yerdə olası/olacaq şpeli eşidək» kimi anlaşılır.

Türk dilləri əsasında öz izahını tapan başqa bir morfoloji element **spelđi** («şpeli») ismindəki **-th** təsirlik hal şəkilçisidir. Bu şəkilçi səslənişcə yerlik hal şəkilçisinə (**-thi, -th**) uyğun gəlsə də, bir sıra türk dillərindəki **-tı, -ti, -zi, zi** və b. təsirlik hal şəkilçiləri ilə müqayisə edilə bilər. Misal üçün, başqırd dilində **e, m, n, nq** samitləri ilə bitən isimlərin təsirlik halı **-ti, -tı, -zı, -zi, -đi, -e, -đo, -đö** şəkilçiləri ilə əmələ gəlir (1, s. 1038; 5, s. 761): **yalan – yalandı** «çöl – çölü», **bathıu - bathıuđi** «tarla-tarlanı», **yer – yerre** «yer – yeri» (5, s. 761).

Təsirlik halın **thi** variantının ixtisar olunmuş şəkli (**th**) mətnin 23-cü sətirində müşahidə edilir (**şpelth uta** «şpel-i yerinə yetir, icra et»).

şpelth ismini izləyən **uta** feli də türk dillərinin faktları əsasında öz gərçək mənasını tapır. Bu dillərdəki **öte** (qazax), **ütə** (tatar), **üti** (başqırd) (13, s. 505), **ute** (salar) (15, s. 183) «ödəmək», «icra etmək», «yerinə yetirmək», «etmək (ibadət)» mənalarında işlənir. Misal üçün, salar türkcəsində **nemes ute** «namaz qılmaq», «ibadət etmək» anlamındadır (15, s. 183).

Mətnin 9-12-ci sətirlərinin transkripsiyasına nəzər salaq:

aulesi velthinaş arznal klenşi thii thilşkuna kenu eplk felik larthalş afuneş klen thunxulthe.

Bu hissədə mərhum (**velthina**) Arznanın (**arznal**) oğlu üçün (klenşi <klen-şi) ağı söylənməsi (**thii. thilşkuna**), sonra isə (**kenu**) ibadətghahda (**thunxulthe**) Lart Afunanın oğluna (**larthal afunaş klen**) ehsan hədiyyəsi (**eplk felik**) həsr edilməsi ifadə olunur.

Türk dillərinin materialı əsasında sözləri ayrılıqda gözdən keçirək.

Etrusk və türk dillərində anlautda özünü göstərən **th - y** səs əvəzlənməsi **thii thilşkuna** ifadəsinin etimologiyasında açar rolunu oynayır. **thii** və **thil** ləksemlərinin qədim türk dilində **y** samiti ilə deyilən variantı yas mərasiminin tərkib hissəsi olan ağı söyləmə ayinini ifadə edir ki, bu da mətnin müxtəlif ayınlar məcmuundan ibarət olduğu haqqında gəl-diyimiz qənaəti təsdiqləyir:

ağı isminin türk dillərində **y** samiti ilə deyilən variantları **yıği** (qədim türk), **yiği** (özbək, uyğur), **yiqi** (cığatay) (13, s. 79-80) **thii** ilə müqayisə edilə bilər. Anlautda **th-y** səs əvəzlənməsi ilə yanaşı, **thii** sözündə iki sait arasında **q** samitinin düşməsi ilə müşahidə olunur: **thii** <**thiqi**.

İki sait arasında samitin düşməsi həm türk, həm də etrusk dili üçün səciyyəvi fonetik hadisədir. İki sait arasında **ğ/q/y** samitinin ixtisarı türk və qaqauz dillərində geniş müşahidə edilir: **a : ç** (< **ağaç**), **a : z** (< **ağız**), **a:r** (< **ağır**) **ii** (< **iyi**) və s.

Anlautda **th-y** səs əvəzlənməsi və iki sait arasında samitin düşməsi halları etrusk mətnindəki **thii** (<**thiqi**) ləksemnin **yiqi**, **yiği** **yığı** («ağı») ilə eyni mənşəli olduğunu fonetik baxımdan təsdiqləyir. Bunu təsdiqləyən başqa dil faktları da vardır.

Perugia mətninin digər hissələrinin də ayınlərin icrası ilə bağlı olması türk dillərinin ləksikonu əsasında öz təsdiqini tapır. 10-cu sətirdə **thii thilškuna** ifadəsini izləyən **kenu eplk felik** («sonra ehsan hədiyyəsi») ifadəsində **kenu** qədim türk dilindəki **ken/kin** («sonra») sözüdür: **ken sözlətinq** «sonra danışdın», (7, s. 297), **kin yana edgü bolur** «sonra yenidən yaxşı olacaq» (7, s. 307).

eplk 7-8-ci sətirlərdəki **azuk yen eski epl tularu** («yemək və içki ziyafəti sahəsi») ifadəsindəki **epl** («ehsan», «ziyafət») sözüdür. Həmin söz etrusk dilindən latın dilinə də eyni mənada daxil olmuşdur (**epulum** «ehsan», «ziyafət») (10, s. 286). Onu izləyən **felik** etrusk və türk dilləri arasında geniş müşahidə olunan **f–b** səs əvəzlənməsinə uyğun olaraq türk dillərindəki **belik** (şərqi türk), **belex** (yakut), **belek** (türk), **pelek** (altay), **pilek** (altay dialekti) («hədiyyə») sözü ilə (14, s. 112) müqayisə edildikdə **eplk felik** «ehsan hədiyyəsi» kimi tərcümə olunur ki, bu da mətnin məzmununa tam uyğundur.

epl sözünün «ehsan» mənasında olduğunu onun önündə gələn **azuk-yen-eski** ifadəsi də təsdiq edir. Türk dillərinin materialı əsasında həmin ifadəni söz ayrıcılarına böldükdə əldə olunan **azuk yen eski** «qida və içki» kimi tərcümə olunur: qədim türk. **azuk**, tatar, başqırd **azık** «qida», «yemək», qaraqalpaq, uqur, **yene** başqırd, **yəne**, qədim türk. **yemə** «və» (17, s. 115), başqırd **iski**, çuvaş. **ěthkě** «içki».

Göründüyü kimi, **azuk yen eski** ifadəsinin türk dilləri əsasında tam qarşılığı əldə olunur: **azuk yene iski** «qida və içki».

Bu ifadənin mənası ilə onun təyin etdiyi **epl** («ehsan») sözünün mənası arasında məntiqi əlaqə aydın görünür: **qida və içki ziyafəti /ehsanı**.

İfadəni tamamlayan və etruskoloji ədəbiyyatda «hüddüd», «sərhəd» kimi tərcümə olunan **tularu** mətnin məzmununa tam bitkinlik gətirir: **azuk yen eski epl tularu** «qida və içki ehsanı sahəsi».

tular ləksemnin «sərhəd», «hüddüd» kimi tərcümə olunması onunla bağlıdır ki, bu sözə adətən torpaq sahələrinin ayrıcılarında, sərhədinə qoyulmuş mərz daşları üzərində rast gəlinir: **tular spural** «şəhərin sərhədi» (12, s. 92), **tezan teta tular** «Tetanın torpaq sahəsinin sərhədi» (11, s. 54).

Mətnin 13, 14 və 15-ci sətirlərindəki əksər sözlərin türk mənşəli olduğu yuxarıda qeyd edilən fonetik qanunauyğunluqlar (**th-y**, **f-b**) əsasında aydınlaşır:

**falaš xiem fušle velthina hinth kape muniklet
masu naper šran kzl thii falšti**

Mətnin bu hissəsindəki **thii** sözünün, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, türk dillərindəki **yiqi**, **yığı** («ağı») ilə eyni mənşəli olduğunu fonetik amil ilə yanaşı (anlautda **th-y**), həm də onu əhatə edən sözlərin semantikasını sübut edir. Burada **thii** sözündən əvvəl gələn **šran** («**oxuyun**») və

kzl («qızğın») sözləri və sonda gələn **falšti** («yardım», «təskinlik») **thii** ləkseminin «ağı» mənasında (qədim türk. **yiqi**) olduğuna tam aydınlıq gətirir.

kzl söylənəcək ağının qızğınlığını, canlılığını, coşğunluğunu bildirən təyindir. Bu söz Türkiyə türkcəsindəki «qızğın» mənalı **kızıl** sözü ilə, **šran** altay, teleut, şor, qırğız və b. türk dillərində işlənən **sarna**, **sarina** («mahını oxumaq») feli ilə müqayisə edildikdə, **šran kzl thii** aşkar olaraq «oxuyun qızğın ağı» kimi tərcümə edilir.

thii sözünü izləyən **falšti falš** (<**falaš**) ismindən və **-ti** şəkilçisindən ibarətdir. Mətnin 13-cü sətirində bu ismin ixtisara uğramayan **falaš** variantı da işlənir. Bir çox etrusk sözlərində (**flerth**, **fir** və b.) anlautda **f** səsinin türk dillərində **b/p** səslərinə uyğun gəldiyinə (**belirt**, **bir/ber/ver**) əsaslanaraq, **falaš** ismini türk dillərindəki **boluş**, **pulaş** («sözlə yardım», «təskinlik») ismi ilə müqayisə etsək, **thii fal[a]šti** ifadəsinin tərəfləri arasındakı məntiqi əlaqə aydın olur: «ağı təskinliyi», «ağı deməklə mərhumun ruhuna təskinlik gətirmək».

Beləliklə, türk dillərinin materialı etrusk mətnini etimoloji və semantik baxımdan tam bərpa etməyə imkan verir:

etrusk. **šran kzl thii fal (a)šti** - türk. **sarna kızıl yiqi boluшту**

šran felinin «oxumaq» (mahını, ağı) mənasında olması mərhumların xatirəsinin yad edilməsindən bəhs edən başqa bir etrusk mətnində də aydın görünür. Titinin (**titinal**) və Larisin (**larisal**) ilini (**salini**, bulqar **cal**, yakul **sıl** «il») şöhrətləndirmək, tərif etmək (**saulesla**, qədim türk. **çavla** «şöhrətləndirmək», «tərif etmək») və b. dini ayinlərlə bağlı etrusk mətnindəki (Tabula Cortonensis), **šran šark** «oxuyan şarkı» (**sarna šarkı**) mənasındadır. Burada **šark** («şarkı», «mahını») öndə gələn **šran** felinin «oxuyun» anlamında olduğunu bir daha təsdiqləyir. Eyni zamanda, Türkiyə türkcəsindəki **šarkı** sözünün çox qədimliyi, onun qərb türkcəsindən (troyan – etrusk) qaynaqlandığı üzə çıxır. Beləliklə, **šran kzl thii fal(a)šti** ifadəsinin tərkibindəki sözlərin türk dillərinin materialı əsasında vahid məntiqi bir məzmunun ifadəsinə xidmət etdiyi aşkar olur: «oxuyun qızğın ağı yardımını».

falšti isminin tərkibindəki **-ti** elementi morfoloji baxımdan cənub-şərq qrupu türk dillərindəki **-tı**, **-ti** təsirlik hal şəkilçisinə uyğundur. Misal üçün, qırğız dilində də **ş** samiti ilə bitən ismin təsirlik halı **-tı**, **-ti** şəkilçisi ilə düzəlir: **ağaştı** «ağacı» (3, s. 272).

falšti (falš-ti) isminin təsirlik halda olmasını **šran kzl thii falšti** cümləsinin önündəki **šran** («oxuyun», türk dillərindəki **sarna** «mahını oxumaq») feli tələb edir: «**oxuyun** qızğın ağı yardımını (**boluş-tu**).

İsmin təsirlik halının **-tı**, **-ti** şəkilçisinə **-thi** fonetik variantında başqa bir etrusk mətnində də rast gəlirik: **špel** «dini rəvayət» - **špelthi** «dini rəvayəti».

Etrusk məntlərində, bir qayda olaraq, mərhumlarla əlaqədar işlənən **hinth** etruskoloq Z.Mayani tərəfindən «ruh» mənasında qəbul edilir. O, bir məzar daşı üzərində yazılmış **hinthial teriasals** ifadəsini «Teresinin ruhu» kimi tərcümə edir (10, s. 54). Lakin nə Z.Mayani, nə də başqa etruskoloqlar **hinth** sözünün etimoloji izahını verirlər.

hinth qədim türk dilində mərhumlarla əlaqədar olaraq işlənmiş **inç** («sükut», «hüzün», «dinclik», «əbədi rahatlıq» sözü ilə eyni mənşəlidir. Bu halda **velthina hintha** «mərhumun əbədi rahatlığı» anlamına gəlir ki, bu da mərhumlarla əlaqədar bir çox dillərdə rastlanan ümumi ifadədir (rus **вечный покой**, ingilis **rest** «əbədi rahatlıq»).

hinth-inç arasındakı fonetik fərq türk dillərinin materialı əsasında öz izahını tapır. Bir sıra türk dillərində sözün önündə əmələ gələn protetik **h** (xalac dili **hut** «od», **hel**, **hil** «öl», **hirkin** «erkən») və söz sonunda geniş müşahidə olunan **-s - ş -th - ç** səs əvəzlənməsi (**üç - çuvaş. veth, iç - çuvaş. eth** və s.) **hinth - inç** arasında da müşahidə olunur.

hintha sözünü izləyən **kape** mətndəki **velthina hintha** ifadəsinin mənasını daha da konkretləşdirir: «mərhumun əbədi rahatlıq heykəli və yaxud mərhumun əbədi rahatlıq bütü».

kape rus dilindəki türk mənşəli **капище** («büt-pərəst məbədi») sözü ilə eyni kökdəndir. M.Fasmer bu sözü qədim slavyan dilindəki **kap** («surət», «xəyal», «heykəl», «görünmə») dini termini ilə, ikincini isə, öz növbəsində, türk dillərindəki **kep** («forma», «şəkil») ilə bağlayır (16, s.135).

Qədim bulqar dilindəki eyni mənşəli **kep** etrusk dilindəkinə daha yaxın mənalarda («büt», «heykəl») işlənmiş (6, s. 92) və eyni mənada müasir altay və başqa türk dillərində işlənərkəndir.

Beləliklə, etrusk mətnindəki **velthina hintha kape** ifadəsi «mərhumun əbədi dinclik heykəli» mənasında başa düşülür.

Bu ifadəni izləyən **muniklet** qədim türk dilindəki **münqilet / menqilet** («sevindir», «şənləndir») sözü ilə müqayisə edildikdə, mətnin mənası məntiqi şəkildə tamamlanır: «mərhumun əbədi rahatlıq heykəlini/bütünü sevindir».

Ölünün ruhunun onun bütündə yaşadığına inanan etrusklar, şübhəsiz, onun sevinməsinə də inanmış və bunu dini ayinlərə aid mətnlərdə ifadə etmişlər.

velthina hintha muniklet («mərhumun dinclik bütünü sevindir») ifadəsinin önündə gələn **falaş xiem fuşle** mərhumun ruhunu necə şad etməyi bildirir: **falaş** (türk. **boluş**, çuv. **pulaş** «söz yardımı», «təskinləşdirici söz», **fuşle** (< **fuş** – türk dillərində **buş**, **puş**, **baş**, **biş** «qüssə çəkmək», «kədərlənmək», **buşuş**, **buşılık** «qəm», «kədər» (7, s. 84).

velthina (mərhum), **hintha** (qədim türk. **inç** «rahatlıq», «dinclik»), **kape** (**kap/kep**/ «heykəl», «büt») və **muniklet** (q.türk **menqilet/münqilet** «sevindir») sözlərinin türk dilləri əsasında təyin edilən mənalarını nəzərə aldıqda, **falaş xiem fuşle velthina hintha kape muniklet** belə tərcümə olunur: «təsəlli/söz yardımı və qüssələnməklə mərhumun dinclik bütünü/heykəlini sevindir».

muniklet («sevindir») **kap** («heykəl», «büt») isminin təsirlik halda (-e) olmasını tələb etmişdir. İsmnin təsirlik halının bu variantı çuvaş türkcəsindəkinə (-a, -e) uyğun gəlir (9, s. 18).

Türk dillərinin materialı əsasında mətnin sonadək oxunması onun leksikonunun bütünlüklə dini ayinlərlə bağlı olduğunu üzə çıxarır. Mətnə dini ayinlərlə bağlı türkiizmlərin belə ardıcıl surətdə, kütləvi halda üzə çıxması etrusk – türk paralellərinin təsadüfi fonetik uyğunluqlar ola bilməsini tam istisna edir.

QEYDLƏR

1. Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri sözlüğü. I c., Ankara: 1991.
2. Latipov F.R. An inscription on rectangular (in crosssection) stone pillar (Italian «Chippo»). [www.mysteriousetruscans.com /language](http://www.mysteriousetruscans.com/language).
3. Yusifov M. Türkologiyaya giriş. Bakı: 2001.
4. Баскаков Н.А. Историко-типологическая морфология тюркских языков. М.: 1979.
5. Башкирско-русский словарь. М.:1958.
6. Денисов П.В. Этнокультурные параллели дунайских болгар и чувашей. Чебоксары, 1969.
7. Древнетюркский словарь. Л.: 1969.
8. Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв. Л.: 1980.
9. Левитская Л.С. Историческая морфология чувашского языка. М.: 1976.
10. Майяни З. Этруски начинают говорить. М.: 1966.
11. Немировский А.И., Харсекин А.И. Этруски. Воронеж: 1969.
12. Немировский А.И. Этруски. От мифа к истории. М.: 1983.
13. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. М.: 1974.
14. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. М.: 1978.
15. Тенишев Э.Р. Строй саларского языка. М.: 1976.
16. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. т. II, М.: 1986.
17. Этимологический словарь тюркских языков. М.: 1989.

ОПЫТ ДЕШИФРОВКИ ЭТРУССКОГО ТЕКСТА ПЕРУГИИ

Ч.М.КАРАШАРЛЫ

РЕЗЮМЕ

Западные этрускологи, не сумевшие дешифровать крупные этрусские тексты, не смогли перевести и перугийского текста. Интерпретация данного текста на основе материала тюркских языков проливает свет на его связь с религиозными ритуалами, посвященными памяти умерших. Регулярность сравненных этрусско-тюркских параллелей явно исключает возможность случайности этих совпадений.

EXPERIENCE OF DECIPHERING THE ETRUSCAN TEXT OF PERUGIA

Ch.M.KARASHARLI

SUMMARY

Western etruscologists, not managing to decipher bigger Etruscan texts, could neither translate the Perugian text. Interpretation of this text on the basis of the material of the Turkic languages illucidates its being connected with the religious rituals dedicated to the memory of the deceased.

Regularity of the compared Etruscan – Turkic parallels evidently excludes the possibility of occasionality of the coincidences.